

KLIMASKAM

- *I et affektteoretisk, liberalfilosofisk og poststrukturalistisk perspektiv*

”De fleste kan nok genkende fornemmelsen. Af at være decideret klima-uenlig. Når man booker flybilletter til Thailand, steger tunge bøffer eller køber ting, der er emballeret i flere lag plastic. Den fornemmelse har nu fået et navn: Klimaskam”

(Korsager Nielsen, 2019)

Thilde Slumstrup Nielsen

Eksamensnummer: 99

Bachelorprojekt i Psykologi

Det Samfundsvidenskabelige Fakultet

25. maj 2020

Anslag: 59.996

Normalsider: 25

Vejleder: Simo Køppe

Abstract

This bachelor thesis seeks an understanding of the phenomenon ecological shame (or eco-shame) by exploring theoretical perspectives on the emotional dimension of climate change. Furthermore, this paper investigates whether or not eco-shame promotes climate-friendly behavior. The theoretical perspectives are presented by Sara Ahmed, Martha Craven Nussbaum and Michel Foucault.

The Anthropocene age underlines how human beings have an impact on the climate changes. This causes emotional reactions such as shame and fear. In this thesis, I focus exclusively on shame, because of its presence in popular cultural media. By seeking an understanding of both the emotional response to climate change, in this case eco-shame, and its effects, eventually we will be able to demonstrate how to encourage mankind to change into climate-friendly behavior. This paper both contains a constructive and destructive understanding of eco-shame, and so it offers both a changeable and non-changeable view of behavioral responses to eco-shame.

This paper contains an analysis of Michel Foucault's perspective on eco-shame as a *technology of the self* that enables one to be recognized as a climate-friendly subject, both by the subject itself and others. He offers an understanding of a dynamic subject, who is able to become more climate-friendly by undergoing a change. This dynamic subject represents the basis of this bachelor thesis, from where two divergent theoretical perspectives on shame are explored, represented by Ahmed and Nussbaum. They offer respectively a non-cognitivist and a cognitivist view on emotions, which entail two very different understandings of eco-shame and what its effects might be. They differ from each other in whether or not they include a focus on intrasubjective dispositions, such as consciousness, in their conceptualization of emotions. Ahmed contributes to the investigation with a constructive and non-cognitivist perspective in form of *collective (eco-)shame* by introducing concepts of *affective economies* and *sticky emotions*. Nussbaum has a destructive and cognitivist perspective of eco-shame by offering concepts such as *eudaimonistic emotions* and *primitive shame*.

This bachelor thesis suggests that a further study of eco-shame includes a focus on the *value-action-gap* as well as collecting empirical material in forms of qualitative interviews. By doing so this paper's theoretical assumptions will seek empirical support and strengthen its theoretical claims.

Indholdsfortegnelse

ABSTRACT	2
INTRODUKTION	5
1.1. Teoretiske perspektiver.....	5
1.2. Problemformulering.....	6
1.3. Udvidet problembestemmelse	6
1.4. Begrebsafklaring	7
1.4.1. Klimaskam	7
1.4.2. Subjekt	7
1.4.3. Selvførelse	8
1.5. Litteratursøgning	8
1.5.1. Skam	9
1.5.2. Identitet og selvførelse	9
1.5.3. Klimaforandringer	10
1.6. Videnskabsteoretiske antagelser	10
1.6.1. Det affektteoretiske metaplan.....	10
1.6.2. Det liberalfilosofiske metaplan.....	11
1.6.3. Det poststrukturalistiske metaplan.....	11
1.6.4. Et (ikke-)kognitivistisk perspektiv på emotioner.....	11
1.7. Metodisk tilgang.....	12
TEORETISK REDEGØRELSE OG ANALYSE	13
2.1. Sara Ahmed.....	13
2.1.1. Affektive økonomier og klistren.....	13
2.1.2. Kollektiv skam	14
2.1.3. Klimaskam i et affektteoretisk perspektiv	15
2.1.4. Delkonklusion: Ahmed	16
2.2. Martha C. Nussbaum	17
2.2.1. Eudaimonistiske emotioner	17
2.2.2. Primitiv skam	18
2.2.3. Klimaskam i et liberalfilosofisk perspektiv.....	19
2.2.4. Delkonklusion: Nussbaum	21
2.3. Michel Foucault.....	21
2.3.1. Selvteknologier.....	22
2.3.2. Klimaskam i et poststrukturalistisk perspektiv	23
2.3.3. Delkonklusion: Foucault	24

DISKUSSION	24
3.1. Subjektsyn og eklekticisme.....	25
3.1.1. Nussbaum og Foucault.....	25
3.1.2. Ahmed og Foucault.....	25
3.2. Er klimaskam bevidst?	26
3.3. Kan klimaskam fremme klimavenlig adfærd?	27
KONKLUSION.....	28
KRITIK OG PERSPEKTIVERING.....	29
LITTERATURLISTE	30
Selvvalgt litteratur	30
Supplerende litteratur.....	32

1. Introduktion

FN's klimapanel IPCC er 95 % sikre på, at menneskelig aktivitet er den primære årsag til jordens klimaforandringer (IPCC, 2014, s. v). Vi befinder os derfor ikke længere i den *holocæne* geologiske tidsalder, men i den *antropocæne*. Det medfører en emotionel dimension til den antropocæne epoke for de, der påtager sig et ansvar for klimaforandringerne, hvor følelser såsom skyld og skam forbundet med klimaaftryk kan gøre sig gældende (Gillespie, 2020).

I nærværende bachelorprojekt undersøges fænomenet *klimaskam*, underforstået skyld og skam forbundet med klimaaftryk: "(...) *følelsen af klimaskam [er] opstået som et begreb eller en følelse, fordi de fleste indbyggere i dag har en fornemmelse af, at klimaforandringerne sker her og nu og ikke i en fjern fremtid*" (Korsager Nielsen, 2019). Klimaskam vinder således indpas i litteratur såvel som sociale- og nyhedsmedier, hvorfor en teoretisk undersøgelse af klimaskam bidrager til en videnskabelig relation til virkeligheden (Swim et al., 2011 s. 45). Klimavenlige tiltag modarbejdes af et neoliberalistisk fokus på at skabe økonomisk kapital, herunder af internationale handelsaftaler (Klein, 2014). Moralsk aversion mod neoliberalismen kan medføre et opgør med den, og gøre det muligt at udarbejde flere bæredygtige og klimavenlige tiltag. Her kan klimaskam være et eksempel på en sådan moralsk aversion. Psykologien som videnskab bidrager med mulige forståelser af, hvorfor vi ikke handler mere klimavenligt, hvortil nærværende bachelorprojekt bidrager med en undersøgelse af klimaskam og dernæst, hvorvidt klimaskam fremmer klimavenlig adfærd (Swim et al., 2011).

1.1. Teoretiske perspektiver

I opgaven belyses *skam* ved at tage afsæt i 1) affektteori, repræsenteret ved den britisk-australske filosof og kønsteoretiker Sara Ahmed (f. 1969), 2) liberalfilosofi, repræsenteret ved den amerikanske filosof Martha Craven Nussbaum (f. 1947) og 3) poststrukturalisme, repræsenteret ved den franske idéhistoriker og filosof Michel Foucault (1926-1984). Undersøgelsen tager udgangspunkt i Ahmeds begreber *affektive økonomier*, *klistren* og *kollektiv skam* med udgangspunkt i *Affective Economies* (2004) og *The Cultural Politics of Emotions* (2014). Nussbaum bidrager til undersøgelsen med begreberne *eudaimonistiske emotioner* og *primitiv skam* som fremlagt i *Upheavals of Thought. The Intelligence of Emotions* (2001) og *Hiding From Humanity. Disgust, Shame and the Law* (2004). Ahmed og Nussbaum bidrager med to forskellige emotionsteoretiske perspektiver på *skam*,

henholdsvis et konstruktivt og destruktivt. Ifølge psykolog og skamforsker Lars J. Sørensen (2013) er skam en relationel følelse, der knytter sig til subjektets selvforståelse. I den henseende bidrager Foucault med begrebet *selvteknologier* i *Technologies of The Self* (1988) i en eklektisk sammenstilling med henholdsvis et affektteoretisk og liberalfilosofisk perspektiv på klimaskam.

1.2. Problemformulering

"Skammens drivkraft er en selvforståelse, der er kommet under angreb" (Sørensen, 2013, s. 64). Udgangspunktet for opgaven er således en antagelse om, at klimaskam er afledt af, hvorvidt man lever op til sin egen selvforståelse. På baggrund af denne forforståelse, vil følgende problemformulering danne udgangspunkt for opgavens undersøgelse:

Hvordan kan man forstå klimaskam i henholdsvis et affektteoretisk, liberalfilosofisk og poststrukturalistisk perspektiv, og hvordan indvirker det på klimavenlig adfærd?

1.3. Udvidet problembestemmelse

Den franske filosof Jacques Derrida beskriver et ubehag over at føle sig bedømt af sin kat, da han træder nøgen ud af badet (Bruns, 2008). Det synes urealistisk, at katten er i stand til at dømme ham, men det illustrerer, hvordan subjektet gennem sin forestillingsevne kan føle sig vurderet. Derrida skammer sig over sin nøgenhed, forårsaget af en indre følelse af at blive bedømt af sin kat. Ligeså kan klimaskam relateres til subjektets forestilling om at føle sig vurderet af jorden, mennesker eller andre entiteter. At føle sig vurderet står i et dialektisk forhold til subjektets selvforståelse og følelsen af skam. Det kan således medføre klimaskam at føle sig vurderet i forhold til sit klimaaftryk, både af sig selv og andre.

Ifølge Ipsos Danmark (2019) er den procentvise del af danskere, der er bevidste om klimaforandringerne i deres hverdag, steget markant fra 2009 til 2019. Den tiltagende erkendelse kan være forårsaget af synlige konsekvenser ved klimaforandringerne, herunder temperaturstigninger, verdenshavenes stigning, tab af biodiversitet og naturkatastrofer (IPCC, 2014). Subjektets livsstil manifesteres i synlige konsekvenser, som kan føre til skam over ikke at handle mere klimavenligt.

"Skammens pludselige materialisering er en markering i det nuværende øjeblik af, at noget

betydningsfyldt kalder på mere opmærksomhed, end det får" (Sørensen, 2013, s. 65). Klimaskam kan således forstås som en forudsætning for at give jordens klima mere opmærksomhed.

I en kronik i Information af Christian Langelund Hansen (2020), hvor han angriber at klimadebatten påfører folk skam og skyld, udtaler han: *"Som en modreaktion på den evigt løftede klimapegfinger, hvor man fra alle fronter bombarderes med, at bæredygtighed er det eneste rigtige mantra, er jeg blevet ramt af en ligegyldighed over for klimaet"*. Omvendt belyses klimaskam mere positivt af affektforsker, Carsten Stage, hvor *"(...) vi af og til kan få noget interessant ud af at lytte til skammen, og at den for tiden faktisk indvarsler en ny tilstand: At en overdreven belastning af klimaet er blevet skamfuld"* (Foged Rasmussen, 2020). Med så modstridende reaktioner på klimaskam, vurderer jeg det relevant at undersøge mulige forståelser af klimaskam samt hvorvidt det fremmer eller hæmmer klimavenlig adfærd.

1.4. Begrebsafklaring

I det følgende afklares opgavens tre centrale begreber - *klimaskam*, *subjekt* og *selvforståelse*.

1.4.1. Klimaskam

Hvordan man adskiller skam og skyld fra hinanden er genstand for diskussion indenfor flere videnskaber, herunder psykologien (Sørensen, 2013). I nærværende opgave skelnes ikke mellem de to begreber, men begge benævnes *skam* i undersøgelsen. *"Skam er knyttet til noget utilbørligt, upassende, vanærende eller latterligt, som kan være manifesteret i kraft af noget, man har gjort, men bagvedliggende og endnu mere afgørende vedrører den, man er"* (Sørensen, 2013, s. 42). Klimaskam kan således både forstås som reaktion på adfærd og vedrørende ens identitet og selvforståelse. *"(...) the guilt arrives: I shouldn't drive the car or eat meat. I should be self-sufficient and live off-grid, off the land."* (Stoknes, 2015, s. 88). Dette er eksempler på, at klimaskam afledes af ikke at leve op til egen selvforståelse, når den omfatter at efterleve forskningsbaseret viden om, at eksempelvis bilkørsel og kød ikke er klimavenlige tilvalg (Swim et al., 2011, s. 27).

1.4.2. Subjekt

Subjekt-begrebet anvendes i nærværende opgave frem for begreber så som *menneske*, *selv*, *individ* og *person*. Dette med hensigten at ensrette den metateoretiske terminologi samt at subjekt-begrebet

rummer såvel en aktiv som en passiv dimension, hvor det *"dels er frit til at definere sig selv og ansvarlig for sine egne handlinger, dels er underkastet en autoritet, der fratager det muligheden for at handle frit"* (Sonne-Ragans, 2019, s. 174). Der abonneres således på et poststrukturalistisk subjektsyn, hvor det tillægges reflektive, dynamiske og foranderlige egenskaber (Sonne-Ragans, 2019). Det knyttes an til begrebet om *subjektivering*, som forstås som en aktiv proces, hvor *"individer får tildelt en form for identitet"* (Brinkmann, 2015, s. 105). Subjektivering medvirker til at subjektet skaber sig selv som subjekt og står i et dialektisk forhold til subjektets selvforståelse.

1.4.3. Selvforståelse

Begrebet *Selvforståelse* betegner subjektets evne til at reflektere over sin egen essens. I nærværende opgave beror selvforståelse på et dynamisk subjekt med en indre essens, som det har adgang til gennem refleksion. Her abonneres på Carsten René Jørgensens (2009) fænomenologiske forståelse af selvforståelse: *"(...) en mere eller mindre bevidst, mere eller mindre udfoldet og mere eller mindre realistisk subjektiv oplevelse af, 'hvem man er' "* (s. 15). Her står selvforståelse i et dialektisk forhold til subjektet selv, dets normer og intersubjektive processer, hvorfor det hverken forstås som en indre essens eller et konstrukt, men rummer begge dele. I selvforståelsen tager subjektet sig selv som objekt, og dette er afgørende for, hvordan det orienterer sig i verden (Jørgensen, 2009, s. 31; 47). At evne at tage sig selv som objekt skaber et forandringspotentiale hos subjektet, og derfor er det interessant at beskæftige sig med forholdet mellem selvforståelse og klimaskam.

1.5. Litteratursøgning

Forud for en systematisk litteratursøgning foretog jeg en søgning på infomedia for at tilgå fænomenets populærkulturelle relevans i kronikker, debatindlæg, artikler med mere. Det medførte en indsigt i, hvilke danske og engelske begreber, der bruges til at beskrive skam forbundet med klimaforandringer. Gennem en systematisk litteratursøgning på følgende nøgleord: *Klimaskam; Climate shame/guilt; Ecological shame/guilt; Eco-shame/guilt* i databaserne REX, PsycInfo og Google Scholar, resulterede det i et fåtal af relevant litteratur. Se eksempel herpå i figur 1, hvor søgestrengen er foretaget i PsycInfo. Det har således ikke været muligt at finde publicerede forskningsartikler om klimaskam specifikt. Det kan skyldes, at det er et forholdsvis nyt fænomen. Af den grund blev en anden tilgang til litteratursøgningen opprioriteret, hvor jeg adskiller *klimaforandringer/global*

opvarmning fra *skam/skyld*. Undersøgelsen beror derfor på en *teoriekstern* analyse af fænomenet, da teorierne ikke beskæftiger sig internt med klimaskam (Sonne-Ragans, 2019).

<i>PsycInfo</i>	<i>Søgestreng</i>	<i>Antal hits</i>
#1	"klimaskam" OR "climate shame" OR "climate guilt" OR "ecological shame" OR "ecological guilt"	0
#2	"klimaskam" OR "climate shame" OR "climate guilt" OR "ecological shame" OR "ecological guilt" OR "eco-shame" OR "eco-guilt"	1

Figur 1: Søgestreng

I det følgende uddybes litteratursøgningen, der er gået forud for valg af litteratur og teorier til undersøgelse af *skam*, *selvforståelse* og *klimaforandringer*.

1.5.1. Skam

Jeg blev præsenteret for et overblik over mulige teoretiske forståelser af skam-begrebet ved Carsten Stage (2019): *Skam* og Lars J. Sørensen (2013): *Skam. Medfødt og Tillært*. Her blev jeg blandt andre introduceret for Martha C. Nussbaums filosofi om emotioner, herunder begrebet *primitiv skam* og Sara Ahmeds affektteori, herunder begreberne *affektiv økonomi* og *klistren*. Jeg har vurderet dem som relevante grundet deres fokus på emotioner, subjektivering og politik. En litteratursøgning på den relevante litteratur bag begreberne ledte til *Upheavals of Thought. The Intelligence of Emotions* (Nussbaum, 2001), *Hiding From Humanity. Disgust, Shame and the Law* (Nussbaum, 2004), *Affective Economies* (Ahmed, 2004) og *The Cultural Politics of Emotions* (Ahmed, 2014).

1.5.2. Identitet og selvforståelse

Sørensen (2013) beskriver skam som konstituerende for subjektet (s. 75). Det medførte en litteratursøgning på skam som identitetsskabende, hvorfor jeg læste Carsten René Jørgensen (2009): *Identitet. Psykologiske og kulturanalytiske perspektiver* og Svend Brinkmann (2008). *Identitet. Udfordringer i forbrugersamfundet*. De inspirerede mig til at inddrage *selvforståelse* og *selvteknologier* i undersøgelsen. Da selvteknologier er et begreb af Michel Foucault, ledte en

litteratursøgning til *Technologies of The Self* (Foucault, 1988). Med hensigten at opnå en dybere forståelse for Foucaults teori og begrebsudvikling af selvteknologier, inddrager jeg Kasper Villadsen (2013): *Michel Foucault* og Anders Fogh Jensen (2013): *Mellem ting. Foucaults Filosofi*.

1.5.3. Klimaforandringer

Litteratur til at undersøge psykologiske aspekter af klimaforandringerne er indhentet ved at læse diverse specialer, omhandlende psykologiens rolle i den antropocæne tidsalder. Her blev jeg inspireret til at inddrage Per Espen Stoknes (2015): *What We Think About, When We Try Not To Think About Global Warming*, IPCC (2014): *Climate Change 2014: Synthesis Report* og Swim et al. (2011): *Psychology and Global Climate Change: Addressing a Multi-faceted Phenomenon and Set of Challenges*. Videre læsning af disse, ledte til Sally Gillespie (2020): *Climate Crisis and Consciousness. Re-imagining Our World and Ourselves*, som er inddraget grundet dets emotionsspecifikke fokus på klimaforandringerne, herunder skam. Naomi Klein (2014): *Intet Bliver Som Før. Kapitalisme vs. Klima* bruges i nærværende undersøgelse grundet dens kritik af neoliberalismen ud fra et klimaperspektiv.

Ved at søge på tænketanke og analyseinstitutter for relevante undersøgelser, fandt jeg en kvantitativ spørgeskemaundersøgelse, foretaget af Ipsos Danmark (2019), som sammenligner danskernes holdninger til klimaforandringer i 2009 med 2019. Den vurderes relevant, da den belyser en udvikling i, hvem danskerne mener bærer ansvaret for klimaforandringerne, hvorfor en mulig følelse af skam over ikke at leve op til ansvaret kan gøre sig gældende.

1.6. Videnskabsteoretiske antagelser

Nærværende opgave har et materialistisk ontologisk udgangspunkt, hvor verden eksisterer uafhængigt af bevidstheden (Sonne-Ragans, 2019). I det følgende præsenteres teoriernes videnskabsteoretiske metaplan, herunder deres filosofiske og metateoretiske afsæt.

1.6.1. Det affektteoretiske metaplan

Sara Ahmed repræsenterer den queer-feministiske del af *den affektive vending*, hvor fokus i højere grad er på, hvad følelser gør frem for, hvad de er (Dalby, Grimstrup & Breengaard, 2014). Den affektive vending gør op med affekter som havende en naturlig sammenhæng med bestemte værdier

(Frederiksen, 2012). Fokus er i stedet på, hvordan sprog, narrativer og diskurser skaber mening i det relationelle. Hun repræsenterer en postmodernistisk og affektteoretisk tradition, hvor emotioner forstås som relationelle, performative og konstitueret i sociale og diskursive processer (Staunæs & Juelskjær, 2014). Derfor tilskrives Ahmed et anti-essentialistisk subjektsyn, hvor intrapsyriske dispositioner er nedprioriteret til fordel for et udtalt fokus på relationer og diskurser. Ahmed er inspireret af psykoanalysen jævnfør Sigmund Freud og marxismen jævnfør Karl Marx i sin filosofi om emotioner.

1.6.2. Det liberalfilosofiske metaplan

Martha C. Nussbaums filosofi har *frihed* som central værdi, hvor *lighed* og *respekt* forudsætter denne. Nussbaum repræsenterer således, hvad der i amerikansk kontekst kaldes for *den liberalistiske filosofi*, hvorfor hun tilskrives en *liberalfilosofisk* tradition i nærværende opgave (Jørgensen, 2016). Hun er inspireret af Aristoteles, stoicismen og objektrelations-teoretikere i sin filosofi og mener, at der bør udvikles en tilstrækkelig teori om emotioner førend det er muligt at udvikle en tilstrækkelig teori om etik (Nussbaum, 2001). Nussbaum forstår emotioner som et udtryk for subjektets egne tanker og vurderinger, og opererer således med et essentialistisk subjektsyn, hvor der er udtalt fokus på intrasubjektive tilblivelsesprocesser og i mindre grad et diskursivt og sprogligt fokus.

1.6.3. Det poststrukturalistiske metaplan

Michel Foucault repræsenterer poststrukturalismen (Sonne-Ragans, 2019). Denne er sammenlignelig med postmodernismen, hvorfor det videnskabsteoretiske afsæt for Ahmed og Foucault er beslægtet med fokus på diskursive og relationelle tilblivelsesprocesser. I poststrukturalismen undersøges fænomenet i dets historiske, kulturelle og sproglige kontekst uden særligt fokus på en indre essens hos subjektet (Sonne-Ragans, 2019). Foucault har udmærket sig ved at gøre op med en essenscentreret tænkning, hvorfor han har et anti-essentialistisk subjektsyn (Villadsen, 2013).

1.6.4. Et (ikke-)kognitivistisk perspektiv på emotioner

Et kognitivistisk perspektiv på emotioner indebærer at fokusere på vurderinger, tanker og holdninger, som er irreducible til kropslige fornemmelser (Ahmed 2014, s. 5). Et kognitivistisk fokus vil plædere for, at emotioner tilskrives subjektet, hvor et ikke-kognitivistisk perspektiv vil erklære sig uenig i det med et fokus på, hvad emotioner *gør* frem for hvad de *er* (Frederiksen, 2012). Modsat et ikke-kognitivistisk perspektiv, vil et kognitivistisk perspektiv adskille den *førsproglige* affekt fra den

sproglige emotion. Nussbaum har et kognitivistisk emotionsfokus, hvorimod Ahmed har et ikke-kognitivistisk. Det fordrer to forskellige videnskabsteoretiske afsæt for behandlingen af emotioner, og vil således bidrage til undersøgelsen med to divergente perspektiver på klimaskam. Foucaults begreb om selvteknologier bidrager til en eklektisk undersøgelse af klimaskam, hvilket uddybes i det følgende afsnit.

1.7. Metodisk tilgang

I nærværende opgave behandles de redegørende og analyserende niveauer parallelt og vil således ikke underbygges af to adskilte afsnit. Dette begrundes med, at begreberne er teorieksterne, hvorfor de fortløbende i problembehandlingen bruges til at analysere fænomenet *klimaskam*. Med en teoriekstern analysemetode forstås, at de valgte teoriers begrebsapparater belyser et fænomen udenfor deres gyldighedsområde (Sonne-Ragans, 2019). Teoriene er således ikke oprindeligt udviklet til at beskrive klimaskam, men analyseres på fænomenet. Opgavens redegørelse opererer med Ahmeds (2004; 2014), Nussbaums (2001; 2004) og Foucaults (1988) begrebsapparater, som bruges i en analyse af klimaskam, hvorfor analysen primært bevæger sig på teoriernes hypoteseplan. Opgavens metaplan, herunder dens videnskabsteoretiske antagelser, konkretiseres gennem teoriernes begreber (Sonne-Ragans, 2019).

I problembehandlingen diskuteres ligheder og forskelle samt styrker og svagheder ved Ahmed (2004; 2014), Nussbaum (2001; 2004) og Foucault (1988). Hensigten er særligt at demonstrere forskelle mellem Ahmed og Nussbaum i deres forståelser af *klimaskam*. Ahmed og Nussbaum bidrager således ikke til en eklektisk undersøgelse af klimaskam. Med en eklektisk tilgang forstås, at udvikling af teori sker under inspiration af andre teoretiske perspektiver, hvilket er udgangspunkt for enhver videnskabelig udvikling (Køppe, 2008). På den baggrund sammenstilles Foucault (1988) eklektisk med de to emotionsteoretiske perspektiver i undersøgelsen af *klimaskam* (Køppe, 2008). Komplexiteten af klimaskam øges, når Foucaults (1988) fremanalyserede perspektiv på klimaskam udvikles med inddragelse af henholdsvis et affektteoretisk og liberalfilosofisk perspektiv (Sonne-Ragans, 2019).

2. Teoretisk redegørelse og analyse

I de følgende afsnit præsenteres først en redegørelse af de relevante begreber hos Ahmed (2004; 2014) og i kraft af disse en analyse af klimaskam. Efterfølgende behandles Nussbaum (2001; 2004) og Foucault (1988) på samme vis.

2.1. Sara Ahmed

Ahmed (2004; 2014) kritiserer anskuelsen af emotioner som indre psykologiske dispositioner og abonnerer i stedet på en relationel og diskursiv forståelse. I Ahmeds (2014) forståelse *cirkulerer* emotioner mellem subjekter, objekter og tegn, og skal ikke opfattes som iboende subjektet. Ahmed (2004; 2014) mener, at man ikke kan adskille den før-sproglige *affekt* og sproglige *emotion* fra hinanden med argumentet, at det kun lader sig gøre teoretisk, da den kropslige og kognitive erfaring i praksis finder sted samtidig. Hun behandler i stedet distinktionen som en konstruktion, der kræver analytisk opmærksomhed, hvorfor hun selv bruger begge begreber uden at skelne (Frederiksen, 2012). Med intentionen om at følge Ahmeds terminologi, skal affekt og emotion forstås synonymt i nærværende redegørelse.

I det følgende præsenteres en analyse af klimaskam ud fra redegørelser af begreberne *affektive økonomier*, *klistren* og *kollektiv skam* som fremlagt i Ahmed (2004; 2014).

2.1.1. Affektive økonomier og klistren

Inspireret af psykoanalysen og marxismen, foreslår Ahmed (2004) at tilskrive emotioner en *økonomi* for at underbygge, at emotioner cirkulerer i *ubevidste* processer mellem objekter, subjekter og tegn (s. 120). Hun afstår fra den psykoanalytiske forståelse af en indre struktureret psyke, da hun ikke abonnerer på en forståelse af emotioner som indre psykologiske entiteter. Ahmed understreger, at emotioner forstås som mellemværende et socialt og psykisk felt, hvor de vil cirkulere, da de ikke kan finde hvile i et objekt eller subjekt (Ahmed, 2014).

Inspireret af Marx' diskussion af, hvordan varer og penge i bevægelse akkumulerer merværdi, foreslår Ahmed (2004) at emotioner fungerer på samme vis og tilbyder således et kritisk perspektiv på emotioner som en form for *kapital*. Herved forstås, at emotioner øger deres *affektive værdi* ved at

cirkulere mellem subjekter, objekter og tegn. Den affektive værdi akkumulerer over tid på samme måde som kapital skaber merværdi over tid; jo mere emotioner cirkulerer, desto mere affektivt ladede bliver de (Ahmed, 2004, s. 120). I begrebet affektive økonomier ligger der således en forståelse af emotioner som havende en effekt; *de gør noget* (Ahmed, 2004, s. 119).

Med begrebet *klistren* illustrerer Ahmed (2014), at emotioner har den effekt, at de materialiserer subjekter (s. 191). Cirkulationen af affekter mellem subjekter, tegn og objekter konstituerer figurer, når den affektive værdi *klistrer* til et subjekt eller objekt. Her fokuserer Ahmed på begrebet *metonymi*, hvor flere ord deler og forstærker samme betydning (Ahmed, 2004, s. 132). Under cirkulationen vil ord blive affektivt ladede og klistre til et subjekt frem for et andet, og således konstitueres *figurer*. Ahmed (2004) bruger selv eksemplet med *asylansøgeren* som et hadefuldt objekt, der bringes til eksistens gennem cirkulationen. Her konstitueres asylansøgeren som en hade- og frygtfuld figur ved at affekter såsom had og frygt klistres til denne, hvortil den affektive værdi akkumuleres, jo mere den cirkulerer. Et andet nærliggende eksempel kan være konstitueringen af *den klimabevidste figur*, hvor metonymier og emotioner klistrer til denne, herunder klimaskam.

Ahmed påpeger, at skam kan være konstruktivt og adfærdsændrende, men at det i så fald er en forudsætning, at der reageres på skammen. I sig selv kræver skam ikke handling, men forhindrer det heller ikke (Ahmed, 2014, s. 120). Det uddybes i det følgende.

2.1.2. Kollektiv skam

Ahmed udfolder, hvordan skam kan indvirke på at tage del i et kollektiv (Ahmed, 2014, s. 101). Hun mener, at skam som udgangspunkt skal forstås negativt, men at det rummer et konstruktivt potentiale, når det udtrykkes kollektivt. Ifølge Ahmed (2014) er skam en reaktion på ikke at leve op til idealer for normativ eksistens (s. 107). Hun belyser, at man både er subjekt og objekt for skammen i den affektive økonomi, og at udløsning af skam kræver et vidne, her sammenligneligt med Derrida og katten jævnfør afsnit 1.3. Vidnet kan være en *imaginær anden*, der repræsenteres af subjektet selv eller andre. Skam forudsætter blot, at den (imaginære) anden har betydning for subjektet, hvilket kan være fordi de deler samme holdninger, idealer, værdier eller repræsenterer samme kollektiv (Ahmed, 2014, s. 105).

Den affektive værdi af skam intensiveres, når andre kan bekræfte det skamfulde, jævnfør at skam forstås som en affektiv økonomi, hvor cirkulationen intensiverer affekten. ”*On the one hand, shame covers that which is exposed (we turn away, we lower our face, we avert our gaze), while on the other, shame exposes that which has been covered (it un-covers)*” (Ahmed, 2014, s. 104). I skammen ligger således en dobbelthed, hvor det både associeres med *eksponering* og *afstandstagen*, således at subjektet *eksponeres* for det, der forårsager skammen parallelt med, at det *tager afstand* fra det. Subjektet kan føle skam, når den (imaginære) anden bevidner, at idealerne ikke efterleves, hvorfor skam samtidig bekræfter en hengivenhed til idealerne overfor den (imaginære) anden (Ahmed, 2014, s. 106). Med andre ord kan de idealer, subjektet fejler i at opnå og som fører til skam, være de samme idealer, der giver subjektet en følelse af at tilhøre et kollektiv (Ahmed, 2014, s. 108). Ved at skamme sig giver subjektet udtryk for at have de *rigtige* idealer, og dermed være vel-menende i sit udgangspunkt, hvorfor skammen understøtter en hengivenhed til kollektivet og de idealer, der binder det sammen (Ahmed, 2014, s. 109). Ahmed (2014) pointerer, at udtryk for skam blot er tomme ord, hvis ikke der reageres på den politisk, hvorfor det rummer et konstruktivt udviklingspotentiale at skamme sig kollektivt (s. 120).

2.1.3. Klimaskam i et affektteoretisk perspektiv

Med udgangspunkt i begrebet *affektive økonomier* tilbyder Ahmed (2004) en forståelse af klimaskam, hvor den både bliver til og intensiveres i cirkulationen mellem tegn, subjekter og objekter. Her antages, at tegn kan komme til udtryk i konkrete konsekvenser af klimaforandringerne, såsom naturkatastrofer og havstands- og temperaturstigninger (IPCC, 2014). Klimaskam kan således forstås som effekt af cirkulation af skam mellem tegn (i form af konsekvenser af klimaforandringer), subjekter og objekter (mennesker og medier, der reproducerer diskursen om det skamfulde ved klimaforandringer som menneskeskabte). Ved jævnligt at forholde sig til klimaforandringer, bliver subjektet konfronteret med konsekvenserne af egen adfærd, hvorfor klimaskam akkumuleres. Ved vedvarende cirkulation af klimaskam, vil den intensivere sin affektive værdi og bringe klimabevidste subjekter og kollektiver til eksistens.

Skam knytter sig til klimaforandringer i den offentlige debat (Gillespie, 2020). Et eksempel herpå er den tidligere omtalte kronik af Hansen (2020), der påpeger at klimadebatten påfører folk skam. Med udgangspunkt i Ahmeds begrebsapparat vil klimaskam klistre til klimabevidste subjekter, og via vedvarende cirkulation, vil de blive til som klimaskamfulde figurer. Da klimaskam hverken kan finde

hvile i et subjekt eller objekt, vil det konstant cirkulere, hvortil den affektive værdi af den klistrende klimaskam intensiveres.

At klimaskamme sig kan være udtryk for subjektets hengivenhed til idealer, som repræsenteres af et kollektiv. Disse idealer kan være forenelige med at leve klimavenligt, hvorfor det at mislykkes i at efterleve idealerne for klimavenlig adfærd kan resultere i klimaskam. Ved klimaskam bliver subjektet *eksponeret* for ikke at efterleve de klimavenlige idealer og *tager samtidig afstand* fra ikke-klimavenlig adfærd. Således understøtter subjektet, at det i udgangspunktet er vel-menende og klimabevidst. På den måde bekræfter subjektet overfor den (imaginære) anden og kollektivet at have de *rigtige* idealer, herunder at bekymre sig og tage et ansvar for klimaet.

Ahmed (2014) tilbyder et perspektiv på skam, som muliggør at analysere klimaskam ind i en konstruktiv kontekst. Med begrebet *affektive økonomier* tilbyder Ahmed en forståelse af klimaskam, hvor den akkumuleres, når flere udtrykker at have klimaskam. Således kan de, der skammer sig over ikke at efterleve klimavenlige idealer skabe en kollektiv klimaskam, som bekræfter det fælles ideal om at leve klimavenligt. I den kollektive klimaskam ligger et potentiale for adfærdsændringer ved at sætte fokus på klimavenlige idealer. Jævnfør Ahmed (2014) kræver den kollektive klimaskam en politisk reaktion, så det ikke blot forbliver ord, men resulterer i mere klimavenlig adfærd. Hun tilbyder et perspektiv på klimaskam, hvor ordene ikke direkte kræver klimavenlig handling, men heller ikke forhindrer det. Ahmed (2014) stiller spørgsmålet “*But in allowing us to feel bad, does shame also allow the nation to feel better?*” (s. 102), hvorfor det er en overvejelse, om kollektivet får det bedre, blot ved at udtrykke klimaskam og således udtrykke at have de *rigtige* idealer. Man kan udlede af Ahmed (2004), at tilblivelsen af et klimavenligt ideal med hensigten at fremme klimavenlig adfærd afhænger af, at den kollektive klimaskam tages op politisk. Klein (2014) peger på mulige bæredygtige tiltag, som i tråd med Ahmed kan være en politisk reaktion på klimaskam, eksempelvis at bryde med internationale handelsaftaler, der hindrer klimavenlige initiativer. I Ahmeds optik er klimaskam hos det enkelte subjekt ikke altid tilstrækkeligt til adfærdsændring, men rummer et konstruktivt udviklingspotentiale når det udtrykkes kollektivt.

2.1.4. Delkonklusion: Ahmed

Med udgangspunkt i *affektive økonomier* og *klistren* tilbyder Ahmed (2004; 2014) følgende perspektiv på klimaskam. Her forstås, at metonymier vedrørende skam og klimaforandringer klistrer

sig til klimabevidste subjekter og akkumulerer den affektive værdi af klimaskam gennem cirkulation mellem ting (eksempelvis konsekvenserne ved klimaforandringer), subjekter og objekter (eksempelvis mennesker og medier, der italesætter klimaforandringer som menneskeskabte). Ved at eksplicitere en *kollektiv skam*, bidrager Ahmed (2014) med et konstruktivt potentiale ved klimaskam. Om potentialet kan indfries afhænger af, hvorledes det tages op politisk. Indfries potentialet ikke, kan ytringen af klimaskam forstås som en måde at bekræfte overfor kollektivet, at man har de *rigtige* idealer og dermed er klimabevidst i udgangspunktet. Der er ikke nødvendigvis tale om, at klimaskam fordrer adfærdssændring i en mere klimavenlig retning, men det rummer dog et potentiale for det.

2.2. Martha C. Nussbaum

Inspireret af Marcel Prousts skønlitterære beskrivelse af emotioner som *geological upheavals of thought*, definerer Nussbaum (2001) emotioner som værende *upheavals of thought – opløftninger af tanker* (egen oversættelse). *Upheaval* skal forstås som en måde at blive rystet op i følelsesmæssigt (Nussbaum, 2001, s. 62). De *tanker*, vi retter mod objekter, er kilde til denne *upheaval*, hvorfor emotioner forstås som *intelligente* og værdiladede måder at forstå verden på (Nussbaum, 2001, s. 88). Ifølge Nussbaum skal emotioner forstås som *kognitive vurderinger* af objekter.

Nussbaum (2001) repræsenterer en kognitivistisk tilgang til emotioner, hvor der skelnes mellem *emotion* og *affekt*, og hvor affekt forstås om en kropslig fornemmelse, der kan være – men ikke nødvendigvis er – karakteristisk forbundet til en emotion (s. 60). Da subjektet tilskrives intentionelle og intelligente egenskaber, skal emotioner forstås som irreducible til kropslige fornemmelser (Nussbaum, 2001, s. 25).

I det følgende præsenteres en analyse af klimaskam ud fra redegørelser af begreberne *eudaimonistiske emotioner* og *primitiv skam* som fremlagt i Nussbaum (2001; 2004).

2.2.1. Eudaimonistiske emotioner

Nussbaum (2001) er inspireret af stoicismen, som er en oldgræsk filosofisk retning, der vægter harmonisk livsførelse og hvor subjektet kan erkende det gode gennem sin fornuft. Med udgangspunkt i stoicismen, forstår hun emotioner som *vurderinger* af objekter (i form af ting og personer), som er udenfor subjektets kontrol, men som virker ind på dets trivsel (Nussbaum, 2001, s. 22). Her er

eudaimonia et centralt begreb, som lidt forenklet kan oversættes til *lykke*. Ved *eudaimonistiske emotioner* forstås, at objekter af særlig betydning for subjektet indvirker på dets vurderinger (Nussbaum, 2001, s. 32). Eksempelvis vil et subjekt tillægge sin mor betydning for sin trivsel, ikke fordi det er en hvilken som helst mor, men fordi det er en mor, der er *partikulær* for subjektet. Hvorfor nogle emotioner kan være store *upheavals*; *ryste følelsesmæssigt op i én*, og andre kan være af mindre betydning, kan forklares ud fra den eudaimonistiske forståelse af emotioner, hvor de er udtryk for subjektets egne overbevisninger og værdier (Nussbaum, 2001, s. 55). Emotioner omhandler således ikke objektet, men en *intentionalitet* mod objektet, som udspringer fra subjektets egne værdier og overbevisninger.

Intensiteten af en emotion kan forklares ud fra, hvor vigtige mål og objekter vurderes til at være af det enkelte subjekt. I tilfælde af, at vigtigheden holdes under en bestemt tærskel, så vil subjektet overhovedet ikke føle noget. Er vigtigheden over den tærskel, afhænger emotionens intensitet af den eudaimonistiske vurdering (Nussbaum, 2001). Et eksempel herpå er, at subjektets sorg over at miste er proportionel til det tab, det har lidt. Det er således den eudaimonistiske vurdering, der er særegen for det enkelte subjekt, som kan forklare emotionens intensitet (Nussbaum, 2001, s. 56).

Nussbaum skitserer således tre overordnede idéer ved hendes filosofi om emotioner. Det omfatter 1) *idéen om den kognitive vurdering*, 2) *idéen om subjektets trivsel og vigtige mål* samt 3) *idéen om objekters vigtighed i bestræbelsen på at efterleve disse mål* (Nussbaum, 2001, s. 4). Ved en emotion (opløftning af tanker) kombineres disse tre elementer med oplevelser udenfor subjektets kontrol, så det kan navigere i, hvad der er vigtigt for dets velbefindende. Emotioner er altså ikke et udtryk for, om noget er sandt eller falsk, men omhandler det subjektive eudaimonistiske værdigrundlag, herunder subjektets egen overbevisning (Nussbaum, 2001, s. 46).

2.2.2. Primitiv skam

Nussbaum (2001; 2004) advokerer for et manglende fokus på barndommen hos de græske stoikere. På trods af at hendes filosofi om emotioner er tæt knyttet til den stoiske forståelse, så mener hun ikke, at man kan forstå emotioner uden at tage højde for barndommen.

I den forbindelse er Nussbaum inspireret af objektrelations-teoretiker Donald Winnicott, og forstår barnet som født hjælpeløst og afhængigt af objektrelationer for at overleve. Barnet er afhængigt af at

omsorgspersonen imødekommer dets behov i form af omsorg, næring og beskyttelse, og emotioner udvikles i takt med barnets erkendelse af denne afhængighed (Nussbaum, 2001).

Ifølge Nussbaum er der en *primitiv skam* forbundet med erkendelsen af at være afhængig af andre, og derfor relateres den primitive skam til *infantil narcissisme*. Barnet skammer sig over at være hjælpeløst og utilstrækkeligt, hvilket medfører at det vil søge *perfektion* resten af livet for ikke at (gen-)opleve den primitive skam af utilstrækkelighed (Nussbaum, 2001; 2004). Da perfektion og fuld kontrol er uopnåeligt for subjektet, vil det aflede følelser af magtesløshed og kontroltab. Nussbaum (2001) pointerer, at subjektet ikke kan leve uden primitiv skam, men da det kobles til en narcissistisk forfølgelse af perfektion, så rummer det ikke et udviklingspotentiale (s. 218). I stedet stræber subjektet efter at være så *normalt* som muligt, så det kan få en oplevelse af *perfektion* ved at reproducere samfundets normer for adfærd (Nussbaum, 2004). Subjektet er i den henseende interesseret i, at andre skal skamme sig, når det selv oplever primitiv skam, så det bekræfter sig selv i at efterleve perfekt standard for normativ adfærd. På den måde tilfredsstilles dets infantile ønske om kontrol (Nussbaum, 2004). Det kan have den negative effekt, at majoriteten udskammer minoritetsgrupper, og det kan fremprovokere den primitive skam hos den udskammede i en grad, som er psykisk skadeligt og som kan resultere i at subjektet fralægger sig moralsk ansvar (Nussbaum, 2001, s. 229).

Overordnet forstår Nussbaum skam som en destruktiv emotion, men pointerer at det kan have en sjælden konstruktiv og moralsk funktion, hvis det er en *kollektiv skam*, indre motiveret af *gode idealer*. Man kan dog ikke invitere andre til at skamme sig, da det vil være under dække af egne narcissistiske idealer på trods af at hensigten kan være anti-narcissistisk (Nussbaum, 2004).

2.2.3. Klimaskam i et liberalfilosofisk perspektiv

Med udgangspunkt i *eudaimonistiske emotioner* har Nussbaum (2001) et perspektiv på klimaskam som udtryk for subjekts egne værdier og overbevisninger. Klimaskam kan forstås som en kognitiv vurdering af objektet, *jordens klima*, som dels er udenfor subjektets kontrol og dels virker ind på dets trivsel. Derfor kan en vurdering af *jordens klima* frembringe skam, når ikke det behandles i tråd med subjektets klimavenlige værdier. At klimaskam for nogen er en stor *upheaval*; *ryster følelsesmæssigt op i én* kan forklares ud fra, at det er relativt til subjektets værdimæssige overbevisning om, at klimaforandringer er menneskeskabte. Hvis ikke subjektet klimaskammer sig, kan det forklares ud

fra, at overbevisningen om menneskeskabte klimaforandringer holdes under en bestemt tærskel, hvor det ikke er en realitet. At *jordens klima* som objekt kan vurderes med eudaimonistiske emotioner kan relateres til, at klimaet og naturen har en værdi for subjektet.

Nussbaum (2001; 2004) tilbyder et perspektiv på klimaskam, som ikke er et udtryk for, om menneskeskabte klimaforandringer objektivt er en realitet, men hvorvidt det enkelte subjekt deler den overbevisning. Man kan udlede, at *intensiteten* af klimaskam er proportionel til 1) *subjektets overbevisning om menneskeskabte klimaforandringer* og 2) *klimaforandringernes eudaimonistiske betydning for det enkelte subjekt*.

Med begrebet *primitiv skam* tilbyder Nussbaum et perspektiv på klimaskam, hvor der tages højde for barndommen, herunder barnets afhængighed af objektrelationer. Subjektet efterstræber perfektionisme og kontrol i forsøget på at undgå primitiv skam. Da subjektet ikke kan opnå kontrol over jordens klima, og dermed ikke kan opnå klimavenlig perfektion, vil det i nogle tilfælde undlade at handle klimavenligt, da det kan frembringe emotioner som kontroltab og utilstrækkelighed. Den narcissistiske forfølgelse af perfektion kan stå i vejen for at leve klimavenligt, da subjektet vil reproducere *normen for adfærd* i forsøget på at undgå følelsen af utilstrækkelighed. Subjektet vil således stræbe efter at leve så normalt og normativt som muligt for at tilfredsstille et infantilt behov for kontrol. Det kan betyde, at nogen har brug for at demonstrere, at normal adfærd er lig ikke-klimavenlig adfærd, som eksempelvis kødspisning og flytransport, med intentionen om at skamme sig så lidt som muligt.

Med udgangspunkt i Nussbaum (2001; 2004) kan klimaskam være konstruktivt på trods af, at hun understreger, at det sjældent er tilfældet. Det konstruktive potentiale forudsætter, at klimaskam udløses af moralske og gode idealer, og ikke er narcissistisk motiveret. Man kan argumentere for, at klimaskam udløses af moralske gode idealer om, at jorden skal forblive levedygtig. Klimaskam kan tillige forstås antinarcissistisk, da det er for et fælles bedste at leve klimavenligt. Dog vil Nussbaum argumentere for, at det kan have en stigmatiserende effekt på minoritetsgrupper, som ikke deler den overbevisning, at klimaforandringer er menneskeskabte. Det kan resultere i, at de føler sig udskammet og tager afstand fra moralske værdier. Nussbaums perspektiv på klimaskam som en destruktiv emotion kan underbygges af Hansen (2020), som foreslår en afstandstagen til moralske forpligtelser

overfor klimaet: ”Efter min mening er det på tide at gøre op med fortællingen om, at klimabevidsthed er den højeste moral, som bør præge alle vores valg i hverdagen”.

For nogen vil klimabevidsthed ikke være indre motiveret, hvorfor en invitation til klimaskam føles som udskamning. 83 % af danskerne deler den overbevisning, at klimaforandringer er menneskeskabte (Ipsos Danmark, 2019). Nussbaum vil foreslå, at invitation til klimaskam afleder udskamning af de resterende 17 %, der kan resultere i at de fralægger sig moralsk ansvar. Danmark fremhæves som et forgangsland, når det kommer til klimavenlige tiltag, og man kan derfor forestille sig, at de 83 % ikke er internationalt repræsentativt, hvorfor flere vil fralægge sig moralsk ansvar (Klein, 2014, s. 70).

2.2.4. Delkonklusion: Nussbaum

Med udgangspunkt i *eudaimonistiske emotioner* og *primitiv skam* kan Nussbaums (2001; 2004) perspektiv på klimaskam forstås som et udtryk for subjektets egne værdier og overbevisninger. Hvorvidt det enkelte subjekt har klimaskam afhænger af, om overbevisningen af menneskeskabte klimaforandringer befinder sig over eller under en vis tærskel. Over tærsklen afhænger intensiteten af objektets (jordens klima) eudaimonistiske betydning for subjektet. *Den primitive skam* over at være utilstrækkelig resulterer i, at subjektet efterstræber en uopnåelig kontrol. Klimavenlig adfærd kan frembringe følelsen af kontroltab, hvorfor subjektet i stedet reproducerer normativ adfærd for at skærme sig fra den primitive skam. Det destruktive aspekt ligger i, at jo mere *normal* ens adfærd er, desto mindre skam føler man over ikke at ændre adfærd. Derfor kan det for nogen blive et mål ikke at leve klimavenligt. Dette kan ses som en effekt af, at klimaskam resulterer i udskamning af ikke-klimabevidste subjekter, der kan reagere ved at tage afstand fra moralske værdier.

2.3. Michel Foucault

Foucault (1988) bidrager ikke til nærværende undersøgelse med et emotionsteoretisk perspektiv på klimaskam, men tilbyder et subjektiverende perspektiv, som eklektisk kan bidrage til at øge kompleksiteten af fænomenet. Man kan overordnet og lidt forenklet beskrive Foucaults arbejde ud fra temaerne *viden*, *magt* og *subjektivitet* (Villadsen, 2013). Han retter i sidste fase af sit forfatterskab fokus på subjektets selvledelse, hvor han introducerer begrebet *selvteknologier*. Der er begrænset litteratur om selvteknologier fra Foucaults side, da hans tidlige død forhindrede en videreudvikling

af begrebet. Tidligere fasers foci på blandt andet diskurser og magtbegrebet indvirker på begrebsudviklingen af selvteknologier, hvorfor en introduktion af Foucaults magtbegreb følger.

Foucault gør op med en udbredt forståelse af magt som negativ, fremmed og undertrykkende, og beskriver magt som *udøvende* (Villadsen, 2013). Magt kan ikke lokaliseres, men forstås som udøvende i sociale relationer, og kan altså ikke tilskrives det enkelte subjekt, men har indflydelse på dets tilblivelse som subjekt og relationer mellem subjekter. Magtudøvelse har ikke den hensigt at undertrykke subjektet, men at indføre diskurser i sociale relationer, der skaber en fælles retning for socialisering (Villadsen, 2013). Foucault opererer med et subjekt uden en indre, fast kerne; et subjekt, der udvikles gennem *subjektivering*. Med andre ord har Foucault et *anti-essentialistisk* subjektsyn, hvor subjektet konstant bliver til under indflydelse af kulturelle magtdiskurser (Villadsen, 2013).

I det følgende præsenteres en analyse af klimaskam ud fra redegørelse af begrebet *selvteknologier* som fremlagt i Foucault (1988).

2.3.1. Selvteknologier

Foucault (1988) beskriver, at formålet med hans arbejde har været ”(...) *to sketch out a history of different ways in our culture that humans develop knowledge about themselves: economics, biology, psychiatry, medicine, and penology*” (s. 18). Således skal videnskaber ikke forstås som universelle sandheder, men bør i stedet relateres til de *teknologier*, subjektet bruger til at forstå og erkende sig selv med. Foucault fremhæver fire teknologier, som er gensidigt afhængige: “(1) *technologies of production (...)*; (2) *technologies of sign systems (...)*; (3) *technologies of power (...)*; (4) *technologies of the self*” (Foucault, 1988, s. 18). Selvteknologier er derfor en form for teknologi, som subjektet bruger til at forstå sig selv med, hvor de andre tre teknologier fokuserer på forskellige former for magt, produktion af ting og tegnsystemer. Foucault (1988) beskæftiger sig primært med de sidste to teknologier. Med selvteknologier tilføjer Foucault en dimension til subjektet, hvor det gøres til et subjekt med egne muligheder og mål (Fogh Jensen, 2013). Selvteknologier gør det således muligt for subjektet at justere sig selv og måden, hvorpå det fremstår for andre (Foucault, 1988). Det rummer ikke blot at subjektet *forstår* sig selv, men en aktiv dimension i form af at det kan (*gen-*)*skabe* sig selv som subjekt, alene eller med hjælp fra andre. På trods af Foucaults anti-essentialistiske subjektsyn kan man her argumentere for, at han tilføjer et fokus på essens i sin teori ved at begrebsudvikle selvteknologierne. Her får subjektet mulighed for at reflektere over sig selv. Dog

beskæftiger Foucaults filosofi sig ikke direkte med en indre essens hos subjektet, og har således svag udsigelseskraft i den forbindelse. Selvteknologier muliggør en stræben efter ”*to transform themselves in order to attain a happiness, purity, wisdom, perfection, or immortality*” (Foucault, 1988, s. 18), hvorfor subjektet kan justere sig selv for at opnå disse. Som nævnt tidligere er det en central pointe, at subjektet er underlagt alle 4 teknologier, som interagerer med og afhænger af hinanden. Derfor er det ikke muligt at fralægge sig kulturens dominerende diskurser, men dog at påvirke dem i en grad (Foucault, 1988).

Her forstås, at magt udøves i sociale relationer, som former diskurser, hvorigennem subjektet socialiseres. Jævnfør Brinkmann (2015) kan selvteknologier forstås som *identitets-forandrende*, da de genererer subjektets mulighed for at blive til som subjekt. Denne udvikling vil dog være præget af samfundets diskurser for socialisering og subjektivering.

2.3.2. Klimaskam i et poststrukturalistisk perspektiv

Med begrebet selvteknologier tilbyder Foucault (1988) en forståelse af klimaskam, hvor subjektet i nogen grad kan ændre adfærd og tankemønstre gennem selverkendelse- og refleksion. Nærværende analyse demonstrerer, hvordan subjektet skaber sig selv som klimabevidst og bruger klimaskam som selvteknologi i den henseende. Således bidrager Foucault til analysen med et selvrefleksivt subjekt, der påvirkes af diskursive processer.

Hvorvidt man tror på menneskeskabte klimaforandringer, og dermed potentielt kan opleve klimaskam, kan relateres til dominerende diskurser, der underbygger klimaforandringer som menneskeskabte. Subjektet forstår sig selv som et klimabevidst subjekt gennem diskurser for, hvordan det agerer, tænker og tager sig ud. Gennem selvteknologier udlever og praktiserer subjektet dette, og således vil det igen virke ind på den overordnede diskurs for, hvordan et klimabevidst subjekt handler og tænker. I andre sociale grupper kan den dominerende diskurs være, at klimaforandringer er et socialt konstrueret fænomen med begrundelsen “(...) *that climate has always changed in evolutionary times*” (Stoknes, 2015, s. 48). Her vil et klimabenægtende subjekt påvirkes af og påvirke denne diskurs ved at reproducere og udvikle selvteknologier, som diskursivt præger et klimabenægtende subjekt.

Man kan udlede, at klimaskam er en selvteknologi, der tilskrives klimabevidste subjekter, både af dem selv og af samfundet generelt. Således vil samfundets forventninger til, hvordan et klimabevidst subjekt handler, føler og tænker påvirke, hvordan det rent faktisk gør det. I den henseende kan klimaskam forstås som en forventet emotion hos de, der forstås og vil forstås som klimabevidste.

Foucault (1988) tilbyder et perspektiv, hvor subjektet "*acts upon himself, in the technology of the self*" (s. 19), hvorfor det skaber sig selv som klimabevidst gennem selvteknologier. Selvteknologierne muliggør at man kan blive til som et klimabevidst subjekt, herunder transformere sine tanke- og handlingsmønstre, så man tilskrives at have klimaskam over ikke-klimavenlige til- og fravalg samt transformere sin adfærd, så klimaskam virker ind på at leve klimavenligt. Klimaskam kan således forstås som en selvteknologi, der subjektiverer nogle subjekter som værende klimabevidste, både i deres egen optik og i overensstemmelse med de diskursive bestemmelser for, hvordan man er det.

2.3.3. Delkonklusion: Foucault

Foucault (1988) bidrager til undersøgelsen med en forståelse af klimaskam som en *selvteknologi* i bestræbelsen på at blive til som et klimabevidst subjekt. Det kan således forstås som subjektiverende og identitetsskabende at have klimaskam, hvorfor det klimabevidste subjektet bestræber sig på at udvise klimaskam, så det bekræfter overfor sig selv og samfundet, at det er klimabevidst. Selvteknologierne tilbyder en transformerende dimension, da det muliggør tankemønster- og adfærdsændring, hvorfor Foucault bidrager med et dynamisk perspektiv på klimaskam. Således kan subjektet handle mere klimavenligt (og have klimaskam ved ikke at gøre det) for at imødekomme egne og samfundets forventninger til, hvordan et klimabevidst subjekt tager sig ud.

3. Diskussion

I følgende afsnit vil teoriernes styrker og svagheder samt indbyrdes forskelle og ligheder diskuteres med hensigten at demonstrere Foucaults (1988), Ahmeds (2004; 2014) og Nussbaums (2001; 2004) udsigelseskraft i forhold til klimaskam.

3.1. Subjektsyn og eklekticisme

En styrke ved Foucault (1988) er, at han tilbyder en teori, hvor klimaskam kan tilskrives dem, som identificeres med at være klimabevidste subjekter, både af dem selv og af andre. Klimaskam må således forudsætte at subjektet har en klimabevidst *selvforståelse*, hvor subjektet kan tage sig selv som objekt. En lighed mellem Nussbaum (2001; 2004) og Foucault er deres antagelse om, at subjektet kan reflektere over sig selv. Dog forstår Nussbaum klimaskam som udtryk for intrasubjektive værdier og vurderinger, mere end udtryk for at blive identificeret med at være klimabevidst. En styrke ved både Nussbaum og Foucault er således, at de beskæftiger sig med selvrefleksion. Forskellen tydeliggøres ved Foucaults anti-essentialistiske subjektsyn med fokus på magtdiskurser og Nussbaums essentialistiske subjektsyn med fokus på subjektets tanker.

En lighed mellem Foucault og Ahmed (2004; 2014) er et anti-essentialistisk subjektsyn, hvor fokus i udtalt grad er på diskurser. En svaghed ved Ahmed kan være, at hendes begrebsapparat synes at begrænse hende i at udtale sig om essens, herunder at forklare hvordan subjektet har adgang til refleksive og sproglige processer. Omvendt er det en styrke ved Nussbaum, at hun kan udtale sig om de intrasubjektive tilblivelsesprocesser, mens en svaghed kan være, at hun nedprioriterer diskursive indvirkninger på subjektet og dermed muligvis opererer med et *for* intelligent subjekt. Jeg mener ikke, at Ahmed og Nussbaum kan sammenstilles eklektisk i deres perspektiver på klimaskam grundet forskellige videnskabsteoretiske forudsætninger for at forstå emotioner, men at de hver især kan sammenstilles eklektisk med Foucault. Dette underbygges i det følgende.

3.1.1. Nussbaum og Foucault

Det er en lighed mellem Nussbaum og Foucault, at de opererer med et selvrefleksivt subjekt. De kan sammenstilles eklektisk, hvor Foucault har udsigelseskraft i forhold til subjektivering af det klimabevidste subjekt som påvirket af diskurser for, hvordan man skal opføre sig, herunder at klimaskamme sig. Nussbaum bidrager med et kognitivistisk perspektiv på klimaskam og et fokus på, i hvor høj grad klimaforandringerne har eudaimonistisk betydning for subjektet.

3.1.2. Ahmed og Foucault

En lighed mellem Ahmed og Foucault er et anti-essentialistisk subjektsyn. Foucault bidrager med en udsigelseskraft i forhold til selvrefleksion som udgangspunkt for det dynamiske og klimabevidste subjekt. Ahmed har udsigelseskraft i forhold til et konkret fokus på klimaskam som en affektiv

økonomi, der klistrer til det klimabevidste subjekt og intensiveres ved at cirkulere mellem objekter, subjekter og tegn. Eklektisk bidrager Foucault med selvrefleksion og Ahmed med et emotions-teoretisk fokus.

3.2. Er klimaskam bevidst?

En forskel mellem Nussbaum og Ahmed er, at de ikke rummer samme fokus på bevidste processer hos subjektet, da de forstår emotioner som henholdsvis kognitivistiske og ikke-kognitivistiske. En svaghed ved Ahmed kan være, at hun tager afstand fra en indre-struktureret psyke hos subjektet, hvorfor hun implicit tager afstand fra bevidsthed. Det kan forstås som en konsekvens af hendes videnskabsteoretiske udgangspunkt, hvor emotioner cirkulerer i *ubevidste* processer. Til Ahmeds (2014) forsvar, udtaler hun: *“So I do have a sense of myself as body, before I encounter an object”* (s. 26). Man kan udlede, at hun her advokerer for selvrefleksion, hvorfor hun implicit advokerer for en intrapsykisk disposition. En svaghed hos Ahmed er, at hun nedprioriterer det intrasubjektive, hvorfor subjektet fremstår uden en bevidsthed og dermed kan opfattes som handlingslammet modtager af klistrende affekter. Hvis man abonnerer på, at adfærd må være bevidst i en eller anden grad, så kan man argumentere for at Ahmed implicit advokerer for bevidsthed ved at påpege det konstruktive potentiale ved klimaskam. Men Ahmed synes begrænset i at kunne udtale sig om dette, da hendes begrebsapparat ikke fokuserer på indre psykologiske dispositioner såsom bevidsthed.

Her adskiller Nussbaum sig fra Ahmed ved at tilbyde et begrebsapparat, som har udsigelsesstyrke i forhold til, hvorvidt klimaskam er bevidst for subjektet. Her forstås klimaskam som afledt af subjektets eudaimonistiske overbevisninger og værdier. En styrke ved Nussbaum kan således være, at subjektet tilskrives en høj grad af bevidsthed. En svaghed kan være, at hun ikke beskæftiger sig med, hvordan sprog og diskurser konstruerer mening. Til Nussbaums forsvar pointerer hun, at subjektet reproducerer normer for adfærd for at skærme sig mod den primitive skam. Her kan man argumentere for, at hun forstår subjektet som diskursivt påvirket i en grad, men da det beror på et intelligent og bevidst subjekt, må det diskursive forstås som nedprioriteret.

Nussbaum vil således forstå klimaskam som bevidst for subjektet, hvor Ahmed belyser, at klimaskam kan klistre til subjekter, men ikke hvorvidt de er bevidste om dette. Den forskel tydeliggøres ved at

Ahmed forstår emotioner som ikke-kognitivistiske og relationelt funderet, og Nussbaum forstår emotioner som kognitivistiske og intrasubjektivt funderet.

3.3. Kan klimaskam fremme klimavenlig adfærd?

Nussbaum og Ahmed har begge udsigelseskraft i forhold til, om klimaskam virker ind på klimavenlig adfærd, men med henholdsvis et destruktivt og konstruktivt argument.

Nussbaum tilbyder et destruktivt perspektiv på klimaskam, hvor klimaskam vil medføre udskamning af minoritetsgrupper, der fralægger sig moralsk ansvar i den antropocæne epoke. Gillespie (2020) og Stoknes (2015) underbygger at udskamning ikke motiverer andre til at ændre adfærd. Nussbaum advokerer for, at man ikke kan invitere andre til at skamme sig, uanset om invitationen rummer altruistiske og anti-narcissistiske hensigter. Jeg vil dog påstå, at det må være muligt at informere om klimavenlige til- og fravalg uden at virke udskammende, så det kan inspirere andre til indre motiveret klimavenlig adfærd.

Ahmed tilbyder et konstruktivt perspektiv på klimaskam. Dog skal forandringspotentialet tages op politisk for at blive indfriet. Klein (2014) vil underbygge Ahmeds tese om, at bæredygtige tiltag kræver politisk handling. En svaghed ved Ahmed kan være, at hun ikke kan forklare, hvordan adfærdsændring kan lade sig gøre i kraft af, at hun ikke eksplicit tilskriver subjektet nogen grad af bevidsthed. Hvis man som subjekt ikke rummer en bevidsthed, men blot kan klistres til med klimaskam, er det en overvejelse, hvordan subjektet kan gøre sig bevidst om sin egen adfærd i forhold til klimaforandringer.

Foucault bidrager med begrebet selvteknologier, hvor subjektet kan justere sig selv som subjekt og fremme klimavenlig adfærd. Han har svag udsigelseskraft i forhold til, hvilke emotioner der kan fremme klimavenlig adfærd. Således vil Foucault underbygge et adfærdsændrende potentiale ved klimaskam i en eklektisk sammenstilling med Ahmed. Omvendt kan Foucault sammenstilles eklektisk med Nussbaum, hvor klimaskam kan aflede udskamning, som kan resultere i destruktiv afstandstagen til klimavenlig adfærd.

4. Konklusion

Hensigten med nærværende bacheloropgave har været at undersøge klimaskam i et affektteoretisk, liberalfilosofisk og poststrukturalistisk perspektiv samt hvordan det virker ind på klimavenlig adfærd. Til grund for undersøgelsen var en antagelse om, at klimaskam forudsætter selvforståelse. Poststrukturalismen underbygger den antagelse og sammenstilles eklektisk med to emotionsteoretiske perspektiver på klimaskam, henholdsvis et affektteoretisk og liberalfilosofisk.

Foucault repræsenterer poststrukturalismen og opererer med et dynamisk subjekt, der evner at forstå og reflektere over sig selv. Med Foucault kan man forstå klimaskam som en selvteknologi, der bruges som et aktiv i at blive (gen-)skabt og genkendt som klimabevidst subjekt, både af sig selv og andre. Med udgangspunkt i poststrukturalismen går selvrefleksion forud for klimaskam og skaber mulighed for at ændre og justere os som (klimabevidste) subjekter.

Ahmed repræsenterer det affektteoretiske perspektiv og tilbyder en konstruktiv og ikke-kognitivistisk forståelse af klimaskam. Her forstås klimaskam som en effekt af at cirkulere mellem subjekter, objekter og tegn, herunder som effekt af relationelle og diskursive processer. Gennem cirkulationen øger klimaskam sin affektive værdi og klistrer til klimabevidste subjekter. Det belyses i opgaven, at affektteori underprioriterer bevidste processer i forbindelse med klimaskam, hvortil Foucault bidrager eklektisk med et fokus på selvrefleksion. Sammen tilbyder de en relationel og diskursiv tilblivelse af klimabevidste subjekter med et adfærdsændrende potentiale ved kollektiv klimaskam.

Nussbaum repræsenterer det liberalfilosofiske perspektiv og tilbyder et destruktivt og kognitivistisk perspektiv på klimaskam, hvor det forstås som udtryk for subjektets eudaimonistiske vurderinger. Klimavenlig adfærd tilbageholdes for at undgå en primitiv skam over ikke at være i perfekt kontrol. I et liberalfilosofisk perspektiv kan klimaskam fordre udskamning af mindre klimabevidste subjekter, som vil reagere med afstandstagen. Nussbaums filosofi opererer med et selvbevidst subjekt, men har vag udsigelseskraft i forhold til udviklingspotentiale og hvordan sproget skaber mening. Ved eklektisk at sammenstille Nussbaum og Foucault forstås klimaskam som udtrykt af et dynamisk og selvbevidst subjekt, hvor Foucault muliggør en udvikling, som Nussbaum demonstrerer ikke kommer af klimaskam, men af en indre motivation.

5. Kritik og perspektivering

Afslutningsvis påpeges nærværende opgaves begrænsninger med forslag til videre undersøgelse af klimaskam. Det er demonstreret, hvordan klimaskam kan belyses i et affektteoretisk, liberalfilosofisk og poststrukturalistisk perspektiv. Man kan se det som en begrænsning, at opgavens teoretiske perspektiver kun repræsenteres af psykologisk-filosofiske traditioner. Opgaven kunne i højere grad have inddraget empiribåret psykologi, som kan have stor udsigelseskraft i forhold til fænomenet, både i forhold til klimarelaterede problematikker og skam.

Freuds psykoanalyse kan være et relevant perspektiv på skam med udgangspunkt i den strukturelle model, hvor skam kan forstås som reaktion på jeg'ets fejlen i at efterleve over-jeg'ets normer for moral (Gammelgaard, 2014). Med et freudiansk psykoanalytisk perspektiv kan klimaskam belyses ud fra et intrapsykisk perspektiv, som er et begrænset fokus i nærværende opgave. En anden begrænsning kan være, at de valgte teoretiske perspektiver ikke arbejder teoriinternt med klimapsykologiske tematikker. I videre undersøgelse af klimaskam kan det derfor være relevant at have et socialpsykologisk fokus på *value-action-gap*, som behandler en uoverensstemmelse mellem subjektets værdier og adfærd (Kollmus & Agyeman, 2002). Det vil i højere grad kunne forklare, hvordan en skamfuld reaktion på klimaaftryk er i uoverensstemmelse med at fortsætte ikke-klimavenlig adfærd og dermed gentagende gange udsætte sig selv for klimaskam. Det kan også anskues som en begrænsning, at nærværende opgave kun belyser en eneste emotion, nemlig skam. Her perspektiveres til sociolog Thomas Scheff, som begrebsudvikler en skam-vrede-spiral, hvor den sekundære emotion vrede er en måde at dække over den primære skamfulde reaktion på at føle sig krænket (Scheff, 2000).

En metodisk begrænsning ved nærværende undersøgelse er, at den ikke inddrager empiri i form af interviews. Jeg vil derfor foreslå, at en videre undersøgelse af fænomenet kan underbygge opgavens teoretiske antagelser ved at indsamle og behandle kvalitative interviews. I så fald styrkes den videnskabelige relation til virkeligheden, herunder opgavens teoretiske udsigelseskraft. Her er det en forudsætning at man kan erklære sig enig i opgavens og teoriernes videnskabsteoretiske antagelser, som uddybes i afsnit 1.6.

Litteraturliste

Selvvalgt litteratur

Ahmed, S. (2004). Affective economies. *Social Text*, 79. Duke University Press

Ahmed, S. (2014). *The Cultural Politics of Emotions* (2nd Ed.). Edinburgh University Press

Brinkmann, S. (2015). *Identitet. Udfordringer i forbrugersamfundet* (s. 103-130). Aarhus: Forlaget Klim

Bruns, G. L. (2008). Derrida's Cat (Who am I?). *Research in Phenomenology*, 38 (s. 404–423)

Frederiksen, M. B. (2012). Styr dine følelser! En affektiv vending. I Frederiksen, M. B & Nebeling Petersen M. (red.), *I affekt: Skam, jubel og frygt som analysestrategi*. København: Center for Kvinde- og kønsforskning. *Varia*, nr. 9 (1 udg., s. 4-18)

Fogh Jensen, A. (2013). *Mellem ting. Foucaults Filosofi* (2. udg., s. 167-182). København: Forlaget THP

Gammelgaard, J. (2014). Klassisk psykoanalyse, ego-psykologi og selv-psykologi. I Køppe, S. & Dammeyer, J. (Eds.). *Personlighedspsykologi. En grundbog om personlighed og subjektivitet* (s. 149-180). København: Hans Reitzels Forlag

Gillespie, S. (2020). *Climate Crisis and Consciousness. Re-imagining Our World and Ourselves*. London: Routledge

IPCC (2014). *Climate Change 2014: Synthesis Report. Contribution of Working Groups I, II and III to the Fifth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change* (Eds. Pachauri, R.K. & Meyer, L.A.). Geneva, Switzerland: IPCC

- Jørgensen, S. L. (2016). Martha C. Nussbaum: Ligeværdets skrøbelighed. I A. N. Andersen, & C. O. Christiansen (Eds.) *Amerikanske tænkere: 14 intellektuelle der ændrede USA* (s. 139-156). København: Informations Forlag
- Klein, N. (2014). *Intet Bliver Som Før. Kapitalisme vs. Klima* (s. 38-44; 64-95). Aarhus: Forlaget Klim.
- Kollmuss, A. & Agyeman, J. (2002). Mind the Gap: Why do people act environmentally and what are the barriers to pro-environmental behavior? *Environmental Education Research*, vol. 8, no. 3. (S 239–260)
- Køppe, S. (2008). En moderat eklekticisme. I *Psyke & Logos*, 29 (s. 15-35)
- Nussbaum, M. C. (2001). *Upheavals of Thought. The Intelligence of Emotions* (s. 1-88; 174-237). Cambridge University Press
- Nussbaum, M. (2004). *Hiding from Humanity. Disgust, Shame and the Law* (s. 172-221). Princeton University Press
- Sonne-Ragans, V. (2019): *Anvendt videnskabsteori. Reflekteret teoribrug i videnskabelige opgaver* (s. 57-92; 173-206). København: Samfundslitteratur
- Stage, C. (2019). *Skam. Tænkepauser*, Bind 68. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag
- Swim, J., Clayton, S., Doherty, T., Gifford, R., Reser, J. Stern, P. & Weber, E. (2011). *Psychology and Global Climate Change: Addressing a Multi-faceted Phenomenon and Set of Challenges*. I APA, American Psychological Association, 66 (4). Lokaliseret d. 20. maj 2020 på: <http://www.apa.org/science/about/publications/climate-change.aspx>
- Sørensen, L. J. (2013). *Skam – medfødt og tillært. Når skam fører til sjælemord*. København: Hans Reitzels Forlag

Villadsen, K. (2013). Michel Foucault. I H. Andersen, & L. B. Kaspersen (Eds.). *Klassisk og moderne samfundsteori* (5. udg., s. 339-364). København: Hans Reitzels Forlag

Supplerende litteratur

Dalby, M. S., Grimstrup, M. & Breengaard, M.H. (2014, 1. december). Introduktion til affektteori. *Friktion*. Lokaliseret d. 3. April 2020 på: <https://friktionmagasin.dk/introduktion-til-affektteori-1af4e7720804>

Foged Rasmussen, K. (2020, 26. februar). Skammens verden. Den gode og den onde skam. *Kommunikationsforum*. Lokaliseret d. 17. maj 2020 på: <https://www.kommunikationsforum.dk/artikler/Skammens-verden>

Foucault, M. (1988) Technologies of the self. In Martin, L. H., Gutman, H. & Hutton, P. H. (Eds.) *Technologies of the self: A seminar with Michel Foucault* (s. 16-49). Amherst: The University of Massachussetts Press

Hansen, C. L. (2020, 24. februar). Så længe klimakampen påfører folk skam og frygt, vil jeg flyve langt og ofte i protest. *Information*. Lokaliseret d. 2. april 2020 på: <https://www.information.dk/debat/2020/02/saa-laenge-klimakampen-paafuerer-folk-skam-frygt-flyve-langt-ofte-protest>

Ipsos Danmark (2019). *Danskerne og klimaforandringerne*. Lokaliseret d. 13. maj 2020 på <https://www.ipsos.com/da-dk/ny-undersogelse-danskerne-og-klimaforandringerne>

Jørgensen, C. R. (2009). *Identitet. Psykologiske og kulturanalytiske perspektiver* (s. 11-79). København: Hans Reitzels Forlag

Korsager Nielsen, M. (2019, 16. April). Nu 'klimaskammer' vi os, når vi flyver eller steger bøffer. *Danmarks Radio*. Lokaliseret d. 20. maj 2020 på:

<https://www.dr.dk/nyheder/indland/nu-klimaskammer-vi-os-naar-vi-flyver-eller-steger-boefffer>

Scheff, T. J. (2000). Shame and the social bond: A sociological theory. *Sociological Theory*, vol. 18 no. 1 (s. 84-99)

Sonne-Ragans, V. (2019). *Anvendt videnskabsteori. Reflekteret teoribrug i videnskabelige opgaver* (s. 39-56). København: Samfundslitteratur.

Staunæs, D., & Juelskjær, M. (2014). Postpsykologisk subjektiveringsteori. Problemet med personligheden version 2.0. I Køppe, S. & Dammeyer, J. (Eds). *Personlighedspsykologi. En grundbog om personlighed og subjektivitet* (s. 315-346). København: Hans Reitzels Forlag

Stoknes, P. E. (2015). *What we think about when we try not to think about global warming, toward a new psychology of climate action*. White River Junction, Vt: Chelsea Green Publishing